

**МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕНИН
АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУН ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»**

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожунунуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының директорнуң
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Анжак /Донгак Ч.Д./
« ____ » сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожунунуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директору:

А /Комбуй-оол А.В./

« ____ » сентябрь 2023 ч

**«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ “ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ - БАЙЛААМ”**
(Программа внеурочной деятельности по предмету “Родной (тувинский) язык”
“Мой язык – моё богатство”

Программаның ады: “Төрээн дылым – эртине-байлаам”

Углангышыкыны: ниити интеллектуалдыг

Класс: 9, хар-назыны: 15-16 хар

Ниити шагы: чылда 34, неделяда 1 шак

Башкызы: Доспан Ольга Кара-ооловна

Категориязы: дээди

Программаны Тыва Республиканың өөредилге яамызы

Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “Национал школа хөгжүдөр
институттуң” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг
программазынга үндезилеп тургускан

Тайылбыр бижик
Пояснительная записка

Амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-туң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылган. Тыва Республиканың өөредилге ямызы Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “Национал школа хөгжүдөр институттуң” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг программазын удуртулга кылган.

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 9-ку класының тыва дыл эртеминге “Төрээн дылым – эртинге - байлаам” деп аттыг кичээлден дашкаар өөредилге программазын 2023-2024 өөредилге чылында дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларына даянган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге ямызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-I «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарылыг графикти киирериниң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттуң үндүргени чижек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графиктин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарына даянып чорудар.

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

2. 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнің кол чадазының федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;

3. 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөредилге программаларының – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын ямызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

4. К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

5. Өвүр кожжууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөредилге планы.

Тыва дыл эртемниң ниити характеристиказы

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрээн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишикиннери мөөңнеттинген. Ол дээрге тыва культураның – улустуң аас чогаалының, оон өске-даа янзыларының театр уран-чүүлунуң болгаш уран-чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажыл-херекти чорударының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дыл улустуң амыдыралының, ажыл-чорудулгазының бүгү-ле талаларында калбаа-биле ажыглаттыннып турар. Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөредилге черлеринге төрээн дылды өөредир уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзу-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрээн дылын шиңгээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишикинниг билип алырынга, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгазын ажыглап билиринге чаңчыктырар. Дыл тускай аймак-сөөк улус (нация) болурунун кол демдээ, национал культураның үндезини.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфологи болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглерни-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданыышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;
- төрээн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шиңгээдип алырынга өөреникчилерниң сонургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң нүзунга кижизидер, оларның материалисчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарынга өөреникчилерни чаңчыктырар;
- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медерелдиг, аянныг номчурунун мергежилдерин сайзырадыр;

- төрөөн дьл кичээлдeрин өөрeникчилeрнiң мөзү-шынар, күш-ажьыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраырга бүрүн- биле ажыглаар;

- өөрeникчилeрнi харыысалгалыг болурунга, өөрeдилгениң болгаш күш-ажьылдың сагыл-чурумун сагыырынга кижизидер.

Тыва дьл эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдери: өөрeникчи бүрүзүнүң үзел-бодалын, туружун бот-тодарадып, идепкейжидип, сорулгазынга дүүштүр медеpелдиг бот-углап билири; өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырының, кандыг үре-түңнелдиг болурун медеpелдии-биле угаап билири; аймак чоннар аразында хуузунда хамааты туружун илередип, хоойлу-дүрүмө зугаар бадыткап; амыдыралчы планнарны тургузуп, бодалдыг хөгжүлдезин медеpеп, хүлээп көөрү; ниитилелдиң амыдыралынга бот-тускайлаң харыысалгалыг болуру.

Предметтиг түңнелдери: тыва дьл эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медеpелдиг билип алырынгче; чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын өөрениринче; теориялыг билиглерни шиңгээдип, херек кырында ажыглап, эртем ёзуу-биле угаап боданырын хевирлээринче; эстетиктиг көрүштүг болурунче; келир үеде бот-хуузуңуң ажыл-херекчи байдалдарынче угландырып, эртемни хандыр өөрeдири.

Метапредметтиг түңнелдери: метапредметтиг түңнелдерниң кол үндезини уругларның медеpелер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды харылзаалыын илерeдири; өөрeникчилерге тыва дьл эртемин өске дьлдар-биле, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттирери.

Ажылчын программаның утказы болгаш тургузуу

Школага тыва дьл эртемин өөрeдириниң программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижиириниң, бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас, бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дьл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрөөн дьлдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дьл эртеминиң база амгы үеде дьл эртеминиң чедишикиннерин барымдаалып тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзуугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазы) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөрeдири көрдүнген. 5-9 класстарга төрөөн дьл курузу 1-4 класстарга өөрeнген чүүлдериниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

Тыва-дьл тыва нациянын дьлы болур. Ында тыва улустун төрөөн дьлын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалынын чедишикиннери мооннеттинген. Ол-тыва культуранын-улустун аас чогаалынын, литературанын, театр уран чуулунун болгаш уран чуулдун өске-даа янзыларынын, парлаганын, эртемнин, ажыл-херек чорудулгазынын, ооредилганин болгаш кижизидилгенин дьлы апарган. Ынчангаиш тыва дьлды оорeдиринин программасы ундезин (базовая) деннелге Тыва Республиканын Ооредилге ямызынын «5-11 класстарга Программалар. Тыва дьл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Тыва аас чогаалы болгаш литература»деп номунга ундезилеп делгеренгей (развёрнутая) кылдыр тургустунган.

Тыва школаларга, ооредилге черлеринге төрөөн дьлды оорeдири уругларнын угаан-медеpелин сайзырадырынга, оларны эки мозу-шынарга кижизидеринге хой таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дьлын шингээдип алыры-оорeникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус билиглерин калбартып, улуг салгалдын дуржулгазын ажыглап билиринге чанчыктырар.

9 – КУ КЛАССКА «ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР
 ӨӨРЕДИЛГЕ
 “ТЫВА ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ - БАЙЛААМ”
 (Программа внеурочной деятельности по предмету “Родной (тувинский) язык”
 “Мой язык – моё богатство”

№	Кичээлдин темазы. Тема урока	часы шагы	Эрттирер ай, хуну	
			план-биле	факт-биле
1	Кирилде кичээл “Төрөөн дылым – эртинe -байлаам”	1		
2	Тыва дылдың диалектилери болгаш аялгалары. Диалектизмнер	1		
3	Синтаксис дугайында ниити билиг. Сөс каттыжсыышкынының дугайында билиг. Бөдүүн, нарын сөс каттыжсыышкыннары	1		
4	Сөс каттыжсыышкыннарының хевирлери. Сөс каттыжсыышкыннарында сөстөрнүң холбажыр аргалары	1		
5	Домак. Бөдүүн домак. Домак дугайында ниити билиг. Ийи составтыг домактар болгаш оларның чугула кезигуннери	1		
6	Чаңгыс аймак кезигуннер	1		
7	Адалга	1		
8	Тускайлаашкын болгаш тускайлаан кезигуннер	1		
9	Кирилде сөстөр болгаш домактар	1		
10	Нарын домак. Нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домак	1		
11	Чагырышкан нарын домак	1		
12	Нарын тургузулуг нарын домактар	1		
13	Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары. Дорт болгаш доора чугаа	1		
14	Дорт чугаалыг домактар. Оларга бижик демдектери	1		
15	Цитаталарга бижик демдектери	1		

16	<i>Катаптаашкынгa мергежилгелер</i>	1		
17	<i>Дыл болгаш чугаа. Дыл дугайында ниити билиг</i>	1		
18	<i>Дыл, бодал болгаш чугаа</i>	1		
19	<i>Диалог. Монолог</i>	1		
20	<i>Аас болгаш бижимел чугаа</i>	1		
21-22	<i>ФРАЗЕОЛОГИЯ. Идиома, фразеологтуг каттыжыышкыннар</i>	2		
23	<i>СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ. Кожумактыг арга</i>	1		
24	<i>Дөстөр каттыштырар арга</i>	1		
25	<i>Хураңгайлаар арга</i>	1		
26	<i>Лексика-семантиктиг арга</i>	1		
27	<i>СӨС ТУРГУЗУУ. Бөдүүн, нарын сөстөр</i>	1		
28	<i>ЛЕКСИКОЛОГИЯ. Лексика дугайында билиг. Сөс.Сөстүң утказы</i>	1		
29	<i>Сөстүң хөй уткалыы. Сөстүң дорт болгаш көжүргөн утказы.</i>	1		
30	<i>Омонимнер, омофоннар, омографтар, омоформалар</i>	1		
31	<i>Синонимнер, антонимнер</i>	1		
32	<i>Профессионализмнер. Жаргон сөстөр. Архаизмнер, неологизм сөстөр</i>	1		
33	<i>Катаптаашкыннар</i>	1		
34	<i>Түңнел кичээл</i>	1		

